

УДК 340.12

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2026-1-19-18-23><https://orcid.org/0000-0003-4659-1953>**Іванов В. М.,**

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та публічного права
Навчально-наукового інституту управління,
технологій та правових наук
Національного транспортного університету,
м. Київ, Україна.

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК І ПРАВОНАВЕЦЬ, ДЕРЖАВНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (ДО 160-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА М.П. ВАСИЛЕНКА)

Анотація. У статті здійснено спробу комплексного аналізу багатоаспектної суспільно-політичної та наукової діяльності ініціатора утворення Української Академії наук та її другого Президента М. П. Василенка. Охарактеризовано основні етапи його життєвого і творчого шляху, участі у громадсько-політичних рухах та національно-культурному відродженні України. Розглядається внесок вченого у дослідження оригінальних джерел українського права, пам'яток правової культури українського народу, заснування наукової школи історії українського права. Підкреслюється визначний внесок творчої спадщини академіка М. П. Василенка у вивчення історичного підґрунтя державно-правового розвитку України та актуальність його наукових праць для сьогодення.

Ключові слова: Українська Академія наук, історія українського права, М. П. Василенко.

IVANOV V. OUTSTANDING UKRAINIAN HISTORIAN AND LAWYER, STATESMAN AND PUBLIC FIGURE (TO THE 160TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF ACADEMICIAN M.P. VASILENKO)

Abstract. The article attempts to comprehensively summarize the multifaceted socio-political and scientific activities of the outstanding public and statesman, initiator of the formation of the Ukrainian Academy of Sciences and its second President M. P. Vasilenko. The main stages of his life and creative path are characterized. M. P. Vasilenko is a prominent figure of the Ukrainian national and cultural revival, an active participant in the socio-political processes at the turn of the 19th and 20th centuries, which were marked by an ever-deepening aggravation of social contradictions, especially in the field of the national liberation movement in Ukraine. During the Ukrainian Revolution, while holding key government positions, he made many efforts to Ukrainize education and create national cultural and artistic institutions. The contribution of the scientist to the study of original sources of Ukrainian law, monuments of the legal culture of the Ukrainian people, and the founding of the scientific school of the history of Ukrainian law are considered. A significant contribution to the development of Ukrainian historical and legal science was made by the "Commission for the Study of the History of Ukrainian Law of the VUAN", which M. Vasilenko headed from 1920 until the end of its existence. In 1929, M. P. Vasilenko's thorough work "Materials for the History of Ukrainian Law" was published, where for the first time original historical sources of Ukrainian law were introduced into scientific circulation. M. P. Vasilenko was the first to conduct a legal study of the Constitution of Pylyp Orlyk (1710), convincingly proving that its republican ideas, under favorable political circumstances, could significantly influence the nature of the state system of Ukraine in its further development. The significant contribution of the

creative heritage of Academician M. P. Vasylenko and the relevance of his scientific works for the present day are emphasized. The scientific achievements of M. P. Vasylenko are almost 500 scientific and journalistic works, mainly on the history of the state and law of Ukraine, which still retain their great scientific value.

Keywords: *Ukrainian Academy of Sciences, history of ukrainian law, M. P. Vasylenko.*

Постановка проблеми. В умовах розбудови новітньої України, основу якої має становити верховенство права, надзвичайно актуальним є глибоке наукове переосмислення історичного підґрунтя вітчизняного державно-правового розвитку, розуміння процесу еволюції українського права як цілісного, нерозривного природно-історичного вдосконалення правових форм, переважно на національному ґрунті. Реальна можливість звернення до наукового аналізу історії українського права з'явилася багато в чому завдяки зусиллям видатного громадського і державного діяча, ініціатора утворення Української академії наук та її другого президента, фундатора вітчизняної історико-правової науки академіка М. П. Василенка. Відданий науці, талановитий учений ніколи не стояв осторонь загальнодемократичного руху, поєднував наукову роботу з громадською діяльністю та участю у процесах національно-державного будівництва. Член колегії Генерального суду УНР, заступник голови Ради Міністрів Української Держави, міністр освіти та мистецтв, голова (президент) Державного Сенату - такі стрижневі віхи, викарбовані на його життєвому шляху. При всій своїй науковій фундаментальності, глибині та енциклопедичності, видатний вчений, державний і громадський діяч являв собою взірць справжнього професора-інтелігента. Його служіння Батьківщині, висока громадянська мужність і незалежність у пошуках істини є неперевершеним орієнтиром для сучасних поколінь.

Аналіз досліджень і публікацій. За роки незалежності непересічна постать академіка М. П. Василенка, його суспільно-політична діяльність стали предметом багатьох енциклопедичних, наукових і біографічних публікацій (В. Верстюк, В. Вороненко, В. Заїка, Л. Кістерська, А. Матвеева, С. Рудько та ін.). Низка статей присвячена його визначному внеску у створення Української академії наук та розвиток української науки (Ю. Горбань, Т. Горбань, М. Гурець, В. Онопрієнко, В. Солдатенко та ін.). На особливу увагу заслуговують праці І. Усенка, в яких досліджується наукова спадщина академіка М. П. Василенка як фундатора української історико-правової науки, засновника юридичної археографії, юридичного джерелознавства та юридичної біографістики [7; 8]. Цікаві відомості, присвячені аналізу окремих аспектів його наукової, викладацької та адвокатської діяльності, містять публікації Т. Андрусяка, І. Василик, М. Лиса, Л. Міхневич, Ю. Осипіва, Н. Туза. Можливості дослідження наукової спадщини М. П. Василенка значно посилюються завдяки виданню за редакцією Ю. Шемшученка та І. Усенка тритомника вибраних творів видатного вченого [4; 5; 6]. З огляду на вказане, метою статті є спроба комплексного аналізу багатоаспектної суспільно-політичної та наукової діяльності засновника української історико-правової науки М. П. Василенка.

Виклад основного матеріалу. Микола Прокопович народився 2 (14) лютого 1866 р. в с. Есмань Чернігівської губернії (нині селище Шосткинського району Сумської області). Виходець з багатодітної родини дрібного службовця, він одержав ґрунтовну середню освіту у Глухівській, а потім Полтавській гімназіях, що дозволило йому вступити до престижного на той час Дерптського (нині Тартуський) університету. Після успішного закінчення історико-філологічного факультету університету Микола Василенко плідно продовжував самоосвіту — прагнув глибше проникнути в сутність тогочасного суспільного розвитку, пізнати особливості, притаманні українському історичному процесові. Його думки концентрувались навколо осмислення ролі і місця українського народу у розвитку світової цивілізації. З такими переконаннями і намірами восени 1890 р. він приїздить до Києва, де факультативно вдосконалює свої знання у Київському університеті св. Володимира, відвідує лекції В. Б. Антоновича, М. Ф. Владимирського-Буданова,

О. М. Лазаревського та інших відомих професорів [4, 6]. Паралельно викладає історію в низці київських гімназій та кадетському корпусі, пише статті на замовлення видавців Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона та інших видань, активно публікується в часописі «Киевская старина». У 1903 р. він вступає на службу до губернських державних установ, але владні особи вбачають у його діяльності «неприпустиме українофільство». Після виходу у відставку з державної служби (1905 р.) М. Василенко повністю переходить до наукової та редакторської праці. Він стає членом Історичного товариства Нестора-Літописця при Університеті св. Володимира та багатьох громадсько-політичних і просвітницьких гуртків (Стара громада, Київське товариство грамотності, Комісія народних читань та ін.). Входить до гуртка «Визволення», діяльність якого мала конституційно-демократичне спрямування, а в часи революції 1905–1907 рр. редагує новостворену газету «Киевские отклики». М. Василенко не мислив свого життя без активної участі в громадсько-політичних процесах, які на зламі століть відзначались дедалі глибшим загостренням соціальних суперечностей, особливо в царині національно-визвольного руху в Україні. За публікацію статей антидержавного змісту, підтримку повстання саперів 1905 р. у Києві, збір коштів на допомогу страйкарям Києва й Петербурга, зв'язки з революційними діячами М. Василенка у 1907 р. Київською судовою палатою було засуджено до одного року ув'язнення у фортеці. Проте через погіршення здоров'я йому було надано відстрочку у відбуванні покарання. І цей час Микола Прокопович сповна використав для підготовки і складання екстерном іспитів за юридичний факультет Новоросійського (Одеського) університету [7, 32].

Переслідуваний царським урядом за революційні погляди, перебуваючи 1908-1909 рр. в ув'язненні у сумнозвісних петербурзьких «Хрестах», він наполегливо займався самоосвітою, вдосконалював свої знання, що дозволило невдовзі після звільнення захистити в Київському університеті ступінь магістра історії. Темою свого дисертаційного дослідження він обрав проблеми розвитку магдебурзького права на Лівобережній Україні. М. Василенко у 1911 р. отримав звання приват-доцента Київського університету св. Володимира, але як політично неблагонадійного, його позбавили права викладати. Відтак він розпочинає власну адвокатську практику в окрузі Одеської судової палати, а згодом і в окрузі Київської судової палати, стає дійсним членом Київського юридичного товариства [4, 11-13]. Будучи послідовним противником царату, Микола Василенко вступив до конституційно-демократичної партії, діяльність якої була спрямована на радикальне реформування політичного ладу в Росії, створення демократичної правової держави, запровадження принципу поділу законодавчої, виконавчої і судової влади. Він також входив до «Товариства українських поступовців», пацифістського товариства «Друзів миру», де послідовно виступав за розвиток української культури, науки і освіти.

Вчений був активним членом Українського наукового товариства (УНТ), очолював його історичну секцію та редагував «Записки» УНТ, а також входив до Наукового товариства ім. Шевченка. Нестримно приваблювала історія Гетьманщини, якій він приділив велику кількість праць, серед них фундаментальну — «Нариси історії Західної Русі та України» (1916 р.) [3, 24-225]. В цей період М. Василенко почав досліджувати історичні джерела українського права, ввів до наукового обігу пам'ятку права козацької доби «Екстракт з указів, інструкцій і установ ... 1756 р.», опублікував низку наукових статей про магдебурзьке право, Литовсько-Руську державу [4, 410] тощо. Досліджуючи правові інститути України в їхньому історичному розвитку, поєднуючи джерелознавчий аналіз з юридичним, вчений повною мірою пізнав муки і радість наукових пошуків.

Після падіння самодержавства в Російській імперії у 1917 р. М. П. Василенка було призначено очільником Київського шкільного округу. На цій посаді він намагався здійснити певні кроки на шляху до демократизації освіти. Зокрема було усунуто обмеження на вступ до навчальних закладів залежно від національності та віросповідання, утворено Тимчасову

попечительську раду, до якої увійшли представники навчальних закладів, батьківських комітетів, педагогічного товариства, національних об'єднань. За Центральної Ради М. П. Василенко включився в процес національно-державного будівництва. Його було обрано до складу колегії Генерального суду УНР - найвищої інстанції судової гілки влади. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського - долучився до формування уряду Української Держави і тимчасово виконував обов'язки отамана (голови) Ради Міністрів. Перебуваючи на посадах міністра народної освіти та мистецтв, заступника голови уряду Української держави, сприяв відродженню і розвитку науки, культури й освіти в Україні. За короткий час було засновано україномовні середні та початкові навчальні заклади, започатковувалося обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України. Виважена та демократична політика в галузі шкільної освіти проводилася й стосовно представників національних меншин, що проживали на території України: з травня по вересень 1918 р. було відкрито 12 польських і 20 єврейських шкіл. У Києві і Кам'янці-Подільському відкрилися українські університети. Було також засновано Український національний театр, Національну капелу, Національний музей, Національний архів, Всенародну бібліотеку України (нині – Національну бібліотеку України імені В.І. Вернадського). В серпні 1918 р. М. П. Василенко став президентом (головою) новоствореного вищого судового органу - Державного Сенату. Багато в чому завдяки саме його зусиллям і під його патронатом було засновано Українську академію наук (УАН). Також він очолював Комісію з вироблення законопроекту про вибори до Державного Сейму Української Держави [4, 17-18].

Після зречення гетьмана й зміни влади М. П. Василенко працював у вишах Києва. Він обирається професором юридичного інституту, а невдовзі – екстраординарним професором кафедри історії західноруського та українського права Київського університету св. Володимира. Також викладає в інших навчальних закладах, зокрема, в Київському інституті соціально-економічних наук, реорганізованому в Інститут народного господарства, де на юридичному факультеті читає лекції з історії права та курс «Загальне вчення про право».

Знаний і авторитетний вчений М. П. Василенко продовжував активно працювати в Українській академії наук: очолював Соціально-економічний відділ УАН, а також - Історичне товариство Нестора-літописця, Правниче товариство, Комісію для складання біографічного словника діячів України, був членом Архівної ради, Археологічної комісії, входив до ряду інших комісій, наукових, культурно-освітніх товариств. 1920 р. його було обрано академіком Української академії наук, а у липні 1921 р. – президентом (головою) Української Академії наук. Проте у лютому 1922 р. М. П. Василенко подав у відставку з посади президента УАН, оскільки радянський уряд зволікав із затвердженням його на цій посаді. У квітні 1924 р. М. П. Василенка було безпідставно засуджено до 10 років позбавлення волі по сфабрикованій справі «Київського обласного центру дії». Проте під тиском наукової громадськості влада вдалася до його «помилування» і наприкінці 1924 р. вченого було звільнено [1, 132].

Він повернувся до наукової діяльності в Українській академії наук. За його редакцією вийшло 6 томів (у 4 кн.) «Записок соціально-економічного відділу». Вагомий внесок у розвиток української історико-правової науки внесла «Комісія з виучування історії західноруського і українського права ВУАН», яку М. Василенко очолював з 1920 р. до кінця її існування. За його редакцією вийшло 7 томів праць комісії, які містили результати дослідницьких робіт, науково-полемічні та архівно-юридичні матеріали. Останній, 8-й том був надрукований, а попередній – 7-й знищений за наказом влади з ідеологічних міркувань. Як голова комісії, М. П. Василенко брав участь у редагуванні колективної праці «Історико-юридичний словник термінів українського права». Було зібрано і систематизовано кілька тисяч карток з термінами, але 1933 р. з ліквідацією Комісії цей Словник було втрачено. Одночасно Комісія під проводом М. П. Василенка готувала багатотомне видання «Корпусу джерел українського права», але встигла видати тільки «Руську

Правду» [2]. За результатами наукових досліджень членами комісії було здійснено велику кількість публікацій у наукових збірниках ВУАН, наукових і фахових юридичних часописах.

В 1929 р. вийшла друком ґрунтовна праця М. П. Василенка «Матеріали до історії українського права», де вперше до наукового обігу було введено пам'ятки українського права „Інструкція судам 1730 р.», „Процес короткий приказний 1734 р.», „Суд і розправа в правах малоросійських 1750 р.» [3]. М. П. Василенко першим здійснив юридичне дослідження визначної пам'ятки українського права «Договори і Постановлення Прав і вольностей... (1710 р.)», широко відомої нині під назвою «Конституція Пилипа Орлика» за ім'ям її основного автора. Сенсом «договору», стверджував вчений, було заперечення можливості самодержавної влади гетьмана, задля чого прописувалися всі права й обов'язки останнього; визначався головний державний орган, якому мав підпорядковуватися й сам гетьман, – Генеральна рада, яка й мала б вирішувати колегіально всі важливі та нагальні справи. «Влада гетьмана цілком обмежена... Його політична діяльність перебуває під контролем Генеральної Ради. На ній вирішуються і всі найважливіші відносини». Генеральна Рада мислилася як законодавчий орган, а не тільки як орган, що контролює владу гетьмана. Пропонувалося запровадити виборче право для всіх рівнів урядів, створення нового, незалежного від гетьмана, уряду генерального підскарбія тощо. Отже, вчений розглядав «Договори і Постановлення Прав і вольностей ... (1710 р.)», як «свого роду українську конституцію» і переконливо доводив, що республіканські ідеї «договору» Орлика за сприятливих політичних обставин могли б істотно вплинути на характер державного устрою України у її подальшому розвитку [5, с. 391].

М. П. Василенко розвивав і такий вид творчості, як аналітичні нариси про наукову творчість видатних вчених та історичні портрети діячів України. Глибоко змістовно виконані ним описи життя та діяльності М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Левицького, П. Полуботка, Б. Хмельницького та ін. [2].

Науковий доробок М. П. Василенка – це майже 500 наукових та публіцистичних праць, переважно з історії держави і права України, які і нині зберігають свою велику наукову цінність.

Арешт і засудження у сфабрикованій справі, а також подальші переслідування радянською владою вчених, які працювали в дореволюційний час або в період Української революції (1917–1921 рр.), негативно вплинули на стан здоров'я академіка. Помер М. П. Василенко 3 жовтня 1935 р., поховано його у Києві на Лук'янівському кладовищі.

Висновки. М. П. Василенко - помітна постать українського національно-культурного відродження, активний учасник громадсько-політичних процесів на зламі XIX-XX століть, що відзначались все глибшим загостренням соціальних суперечностей, особливо в царині національно-визвольного руху в Україні. В період Української революції (1917-1921 рр.), перебуваючи на ключових державних посадах, доклав багато зусиль для створення українських середніх і початкових шкіл, українських університетів у Києві й Кам'янці-Подільському, національних культурно-мистецьких закладів. Ініціатор утворення Української Академії наук та її другий Президент.

Академік М. П. Василенко – основоположник української історико-правової науки. Одним із перших здійснив наукові дослідження оригінальних джерел українського права, пам'яток правової культури українського народу. Його наукові праці стали визначним внеском у вивчення державно-правового минулого України і нині зберігають свою велику наукову цінність. Очолюючи академічну Комісію з виучування українського права, вчений згуртував навколо себе талановитих науковців, створив наукову школу, здобутки якої у галузі дослідження історії держави і права України багато в чому й досі залишаються неперевершеними.

Яскраве й насичене життя видатного вченого, громадського і політичного діяча Миколи Прокоповича Василенка, його служіння Україні, висока культура наукової творчості, величезне працелюбство, прагнення до постійного творчого пошуку, вміння займатися самоосвітою, що

виразно проявилось вже в молоді роки і супроводжувало все його життя, є прикладом для сучасників, особливо для студентської молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія української юридичної думки: у 6 т. Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. Київ : Юридична книга, 2003. 584 с.
2. Бібліографія праць М. П. Василенка.
URL:<http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.htmlmykola-vasylenko-bibliohrafiia-prats-mp-vasylenka>. (дата звернення: 10. 03. 2026).
3. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Київ, 1929. 336 с.
4. Василенко М. П. Вибрані твори: у 3 т. Т. 1. Історичні праці. Київ : Юридична думка, 2006. 608 с.
5. Василенко М. П. Вибрані твори: у 3 т. Т. 2. Юридичні праці. Київ : Юридична думка, 2006. 560 с.
6. Василенко М. П. Вибрані твори: у 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. Київ : Юридична думка, 2006. 720 с.
7. Усенко І. Б. Основоположник української історико-правової науки. Вісник Національної академії наук України. 2006. №6. С. 30-34.
8. Усенко І. Б. М. П. Василенко як фундатор української історико-правової науки. Правова держава. 2016. Вип. 27. С. 8-15.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.03.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації: 17.04.2026